

Maris Lauri Heiko Pääbo René Värk

**Ühiskonnaõpetuse õpik
gümnaasiumile
II osa**

Väljaandja kinnitab õpiku vastavust kehtivale gümnaasiumi riiklikule õppekavale ning haridus- ja teadusministeeriumi poolt õppekirjandusele kehtestatud nõuetele.

Maris Lauri, Heiko Pääbo, René Värk

Ühiskonnaõpetus, II osa. Gümnaasiumiõpik

Retsenseerinud Made Torokoff-Engelbrecht
 Raul Toomla
 Viivi Rohtla

Toimetaja Mirjam Puumeister
Kordustrüki (2022) toimetaja Tarvo Siilaberg
Kujundaja Heisi Väljak
Keeletoimetaja Piret Põldver
Kaardid, skeemid: Heisi Väljak, Mirjam Puumeister
Küsimused koostanud Sigrid Abiline

Mauruse digiõppevara leiad TaskuTargast.

ISBN 978-9916-663-30-1

Autoriõigus: Maurus Kirjastus OÜ

Esmatrükk 2014. Kolmas, uuendatud kordustrükk 2022

Kõik õigused käesolevale väljaandele on seadusega kaitstud. Ilma autoriõiguse omaniku kirjaliku loata pole lubatud ühtki selle väljaande osa paljundada ei mehaaniliselt ega muul viisil.

Õpiku kasutajale

Kaheosaline ühiskonnaõpetuse õpik sisaldab rohkelt ülesandeid ja viiteid, mis suunavad õppijat iseseisvale uurimistööle ning avardavad silmaringi. Õpik on kujundatud ja illustreeritud ajakohaselt ning õpitulemuste saavutamist toetavalt.

Kujunduslikus mõttes on õpiku paarislehekülj üks tervik. Et luua tähenduslikke seoseid, on lehekülje servadele asetatud viiteid aimekirjandusele ①, filmidele ② ning erinevatele veebilehtedele ③. Seejuures kehtib põhimõte, et info on kättesaadav asjakohastes ning mõttekates seostes ning tihti toetab ka ülesannete lahendamist.

Iga peatükk algab sissejuhatava lõiguga, milles tuuakse välja olulisemad punktid, mis käesolevas peatükis vaatluse alla tulevad **4** . Peatüki sisu puudutavad küsimused ja ülesanded paiknevad teksti sees, seal kus neist juttu on **5** . Igas peatükis on ka seal käsitletuga haakuv meediatekst koos laiemat arutelu soodustava küsimusega **6** . Olulisemad mõisted on seletatud lahti teksti sees **7** , kus neile mõistetele on näidete varal toetav kontekst loodud. Õpiku lõpus on veel ka täiendav mõistesõnastik.

Head ðppimist!

[illegible]

Sisukord

III ÜHISKONNA MAJANDAMINE

- 3.1. Majanduse kolm põhiküsimust **6**
- 3.2. Majandussüsteemid **14**
- 3.3. Majanduse toimimine **22**
- 3.4. Nõudlus, pakkumine ja hinnad **30**
- 3.5. Majanduskasv ja majanduse tsüklilisus **38**
- 3.6. Ettevõtlus **46**
- 3.7. Rahvastik ja tööjõud **54**
- 3.8. Tööturu toimimine ja reguleerimine **62**
- 3.9. Tarbimine ja tarbimisvalikud **70**
- 3.10. Riigi roll majanduses **78**
- 3.11. Valitsuse tööriist – eelarvepoliitika **86**
- 3.12. Raha, pangad ja rahapoliitika **94**
- 3.13. Inimene turumajanduses **102**
- 3.14. Välismajandussuhted **108**

IV MAAILMA ARENG JA MAAILMAPOLIITIKA

4.1. Mis on rahvusvahelised suhted ja kuidas need toimivad? **118**

4.2. Rahvusvaheliste suhete uurimine **126**

4.3. Maailma mitmekesisus **132**

4.4. Üleilmastumine vs. regionaliseerumine **138**

4.5. Rahvusvaheline julgeolek **144**

4.6. Rahvusvahelised organisatsioonid **150**

4.7. Rahvusvaheline kaubandus **158**

4.8. Rahvusvaheline konflikt ja selle lahendamine **164**

4.9. Maailma areng **172**

4.10. Arengukoostöö ja humanitaarabi **180**

4.11. Ülemaailmsed keskkonnaprobleemid **186**

4.12. Piirideülene kuritegevus **192**

4.13. Inimõigused ja rahvusvaheline poliitika **198**

4.14. Rahvusvaheline õigus **206**

4.15. Rahvusvaheline humanitaarõigus **214**

4.16. Rahvusvaheline kriminaalõigus **222**

Mõistesõnastik **228**

Raul Eamets jt. Sissejuhat-
tus majandusteooriasse.
Tartu Ülikooli Kirjastus,
2005.

1980-ndatel polnud Eestis
kõigis kodudes telefoni.
1990-ndatel hakati tasapisi
kasutama mobiiltelefone,
mis olid suured ja kallid.
Praeguseks on Eestis
peaaegu igaühel oma
mobiiltelefon, kusjuures
noorematel on valdavalt
nutitelefonid.
Kas Google'i targad prillid
leiavad edaspidi samasu-
gust massilist kasutust?

Inimese majandusliku tegevuse eesmärgiks on toota kaupu ja teenuseid, et rahuldada oma vajadusi ja soove. Mitme sellise vajaduse, näiteks toidu ja eluaseme olemasolu, on vajalik ellujäämiseks. Teised pole küll nii olulised, kuid me soovime erinevatel põhjustel neid siiski omada või kasutada, näiteks lugeda raamatuid, käia välismaal puhkusel või restoranis söömas. Seega on majanduskeskkond ja selle tundmine inimühiskonnas olulisel kohal. Käesolevas peatükis tuleb vaatluse alla tootmine ning sellega seonduvad majanduslikud aspektid ja ressursid (loodusressursid, tööjõud, kapital jt). Käsitleme valikuid ja otsuseid, millega peab tänapäeva tarbimisühiskonnas arvestama.

Majanduse põhiküsimused

Inimeste soovid kasvavad pidevalt – kui üks vajadus on täidetud, tekib varem või hiljem mõni uus. Olgu selleks siis soov saada endisest parema kvaliteediga kaupa või tarbida midagi teistsugust. Selline käitumine on inimestele alati omane olnud. Tänapäeva jõukates ühiskondades on meie soovid aga väga mitmekesised ning muutvad kiirelt ja sageli.

Meenutage ajalootunnis õpitut. Millistel inimühiskonna arenguetaappidel võib rääkida juba majandusest ja kaubatootmisest?

Probleemiks võib aga muutuda see, et inimeste kõiki soove pole võimalik täita, sest selleks ei jätku lihtsalt ressursse. **Ressursside nappuses** peavad nii tarbijad, tootjad kui ka riikide valitsused tegema valikuid, mida, kui palju, kuidas ja kellele toota.

Küsimus on just nimelt tootmises.

Esmalt tuleb teha valik, **milliseid** kaupu ja teenuseid toota. Tundub, et põhiliste ja kõige olulisemate kaupade ja teenuste puhul ei ole valikuvõimalus raske, kuid ka siin tuleb otsustada, millise kvaliteediga ja millises mahus kaupu ja teenuseid me vajame.

Teisalt on küsimus selles, **kuidas** neid kaupu ja teenuseid toota ehk kuidas kasutada ressursse kõige paremal viisil. Näiteks tuleb arengumaades otsustada, kas ravimisel keskenduda nakkushaigustele, mis on surmavad, või ravida ka teisi haigusi, mida põevad vähesed, kuid mille ravi on väga kallid (nt kasvaja või südamehaigused). Arengumaades on teravalt esil ka hariduse küsimus: kas tagada riiklikult kõigile lastele võrdselt elementaarne haridus või toetada üksikute kesk- ja kõrgharidust. Jõukamates riikides tuleb teha teistsuguseid valikuid: näiteks kas kasutada linnaäärseid maid linna laiendamiseks ja uute elamute ehitamiseks, jätkata seal põlluharimisega või hoopiski rajada sellesse paika puhkeala.

Lõpuks tuleb teha ka valik selles osas, **kes** neid kaupu ja teenuseid kasutavad. Kui ressursse kõigile ei jätku, kas siis peaksid sellest kõik ilma jääma või on kellelgi neile siiski õigus? Milline peaks olema miinimum, mille iga inimene mingist kaubast või teenusest saab? Kas peaksime eelistama noorte harimist või vanade inimeste ravimist?

Ettevõtete **eesmärk on suurendada kasumit** ning sellest lähtuvalt teevad nad ka valikuid, kuid siingi võib käitumine erineda. Mõned eelistavad kohe suurt kasumit ega mõtle tulevikule, teised soovivad aga pikaajalist kasumit, kuigi see võib lühiajaliselt tähendada väiksemat tulukust.

Sarnaste valikute ees seisab iga inimene ka üksikult: milliseid kaupu ja teenuseid tarbida, millises koguses ning kuidas neid kätte saada. Inimesed püüavad teha valikuid, mis tagavad nende soovide võimalikult täieliku täitumise – tarbida maksimaalses koguses hüvesid. Tihtipeale arvestatakse toodet ostes selle pikaajalise kasulikkusega ehk kvaliteedi ja tootja garantiiga. Harvem võetakse arvesse konkreetse toote kaubamärki või selle tarbimise prestiižikust. Viimased aspektid ei pruugi anda tarbijale kohest kasu; vastupidi – tekitavad hoopis lisakulu, kuna kipuvad olema teistest sarnastest toodetest kallimad.

Vaata lisaks majandus- ja kommunikatsiooniministeeriumi videoloengut „Ettevõtluse roll Eestis“ (Juhan Parts, Andres Arrak, 2010).

Nimetage kaupu ja teenuseid, mis on teie jaoks hädavajalikud.

Üldjoontes võib täheldada, et mingite konkreetsete tunnuste põhjal on inimesed oma valikutes sarnased. Need tunnused võivad tuleneda vanusest, harjumustest, elukohast, usulistest vaa-
detest, haridusest ja veel paljust muustki.

Rõivavalik sõltub kandja vanusest, elukohast, tööekspe-
riidist jne. Paljudel erialadel võivad aga tööl olla eetikakoodeksiga kehtestatud nii käitumis- kui ka rõivastamisreeglid.

Arutlege, millised toote omadused määravad inimeste kauba- valikuid. Millised omadused on olulised teie jaoks?

Ühiskonna valikud kujunevad nii üksikisikute ja ettevõtete valikute põhjal kui ka ühiskonnasisese diskussiooni tulemu- sel.

Viimane võib toimuda nii avalikult meedias kui ka inimeste omavahelises suhtluses. Ühiskonna valikud väljenduvad tihtipeale valimistulemuste kaudu, kuid ka nn kirjutamata reeglitenä. Valimistel saavad suurema toetuse need kandidaadid ja erakonnad, kelle vaated valijatele rohkem meeldivad, seega on neil võimalik ka oma seisukohti ellu viia. Nii saavadki valijad omakorda mõjutada valitsusotsuseid, näiteks

„Kõikvõimas roheline“
(Urmas Nemvalts.
Postimees, 03.01.2013).

makse või riigi kulutuseelistusi. Käitumis- ja rõivastumisreeglid ei ole tänapäeval täpselt seadustatud, kuid ometi püüame igapäevaelus, sealjuures ka tööl jälgida ühiskonnas tunnustatud norme. Nii nagu iga inimese soovid, vajadused ja arvamused muutuvad, kujunevad ümber ka ühiskonna valikud.

Valimiskompass

Postimees, Delfi ja Rahvusringhääling (ERR) töötasid 2019. aasta riigikogu valimisteks välja oma valimiskompassid. Need on mõeldud aitama valijal välja selgitada, mil määral tema vaa-
ted sarnanevad erinevate erakondade ja kandidaatide vaadetega. Oma valimiskompassi koostasid ka mitmed muud organisatsioonid. Näiteks Eesti Erametsaliit ning Metsa- ja Puidutööstuse Liit koostasid spetsiifilise metsandusteemalise valimiskompassi, mis põhines erakondade nägemusel Eesti metsanduse tulevikust, Eesti looma- ja looduskaitseorganisatsioonid löid kolme loomakaitseteemalise küsimuse põhjal oma valimiskompassi.

Postimehe tellimusel läbi viidud küsitluse järgi (valim 1181, Kantar Emor) peeti etteantud teemavaliku hulgast kõige olulisemaks valimisteemaks maksupoliitikat (28%). Kõrgema sissetulekuga vastajad pidasid maksupoliitika teemat olulisemaks kui madalama sissetulekuga inimesed. Mitte-eestlaste seas oli peamine valimisteema eestikeelse hariduse küsimus (27,2%) ning õpilaste ja tudengite seas oli keskne valimisteema maailmavaateline väärtuskonflikt (22%).

Küsitluse kohta loe pikemalt Postimehest Urmas Jaaganti artiklist „Küsitlus: olulisim valimisteema on maksupoliitika“.

Arutlege, mis määrab ühiskonna valikuid ning millised valikud on praeguses Eesti ühiskonnas eriti aktuaalsed. Kuidas võiks meediakajastus mõjutada inimeste suhtumist poliitilisse süsteemi?

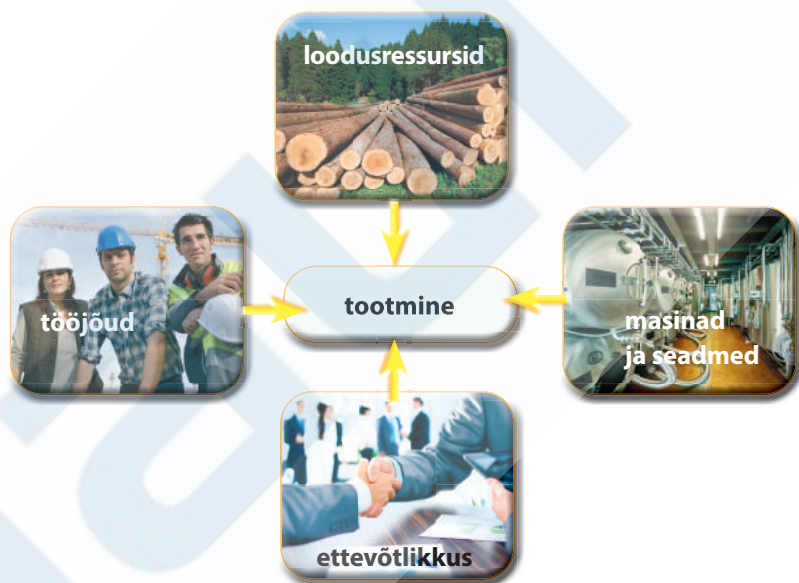
Tootmisressursid ja nende piiratus

Ressursside piiratus tähendab seda, et valides ühe või teise kauba tootmise ja tarbimise, piirame mingi teise kauba või teenuse tootmist ja tarbimist. Ettevõtja peab otsustama, kas ta toodab odavamat, aga vähem kvaliteetset kaupa, mida saab rohkem müüa, või kvaliteetsemat, aga kallimat kaupa. Kui ettevõtja otsustab, et toodab mõlemat, peab ta tegema valiku, millises koguses

ühthe või teist kaupa toota. Ka meie peame otsustama, kas lähme õhtul kinno või teatrisse – ei saa minna mõlemasse korraga.

Tavaliselt tajutakse majanduslike otsuste tegemisel piiranguks raha, mis kajastab tõsiasja, et rahata pole tänapäeval võimalik kaupu ja teenuseid osta – **raha on üldkasutatav maksevahend ja väärtuse mõõt**. Kauba või teenuse hind, mis väljendub rahas, kajastab kõige muu kõrval ka selle kauba või teenuse koguselist piiratust. Igal ajahetkel on saadaval mingi konkreetne hulk töötajaid, masinaid, maad ja loodusvarasid. Need võivad, aga ei pruugi aja jooksul muutuda. Kui praegu on Eestis 560 000 töötajat, siis lühikese ajaga ei saa neid olla 800 000, kuid 565 000 või 555 000 töötajat on täiesti võimalik.

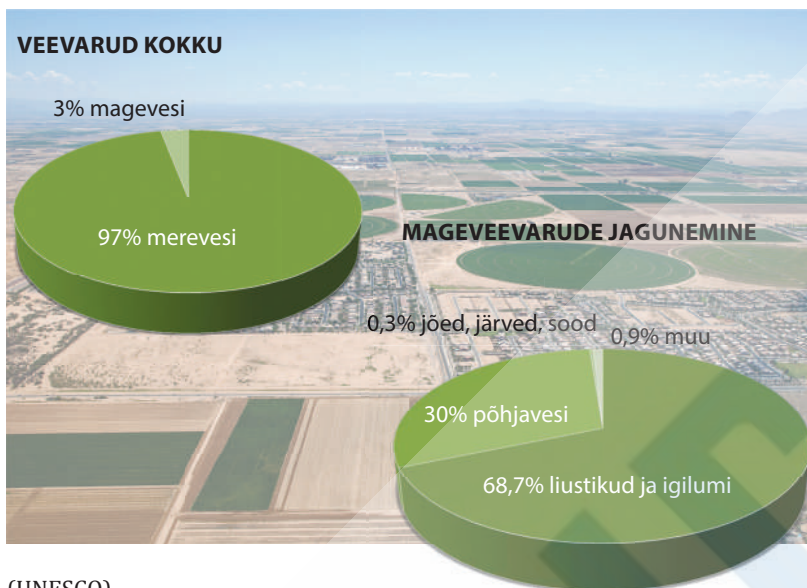
Tarbimiseks tuleb kaubad kõigepealt toota ning selleks on vaja tootmisressursse ehk tootmis- sisendeid: loodusvarasid, tööjõudu ning masinaid ja seadmeid. Tihti peale lisatakse tootmisressursside loendisse ka ettevõtlikkus.

Nimetage peamised tootmisressursid. Kuidas on igaüks neist ajaloo jooksul muutunud?

Loodusressursside hulka kuuluvad maavarad, kuid samuti põllumaa, kliima, tuul, vesi, mets, linnud-loomad.

Maavarasid on piiratud hulgal. Samuti pole kõiki teadaolevaid maavarade ressursse võimalik tänapäevase tehnoloogia juures kasutada. Näiteks võib nende kättesaamine osutuda kulukaks või keeruliseks – ressursid paiknevad liialt sügaval või väärtusliku põllumaa all. Niisiis võib maavarade kaevandamisega omakorda kaasneda kahju teistele loodusvaradele, näiteks

(UNESCO)

hävib väärtuslik põllumaa või reostub vesi ja õhk. Me ei saa välis-
tada, et tulevikus osatakse maavarasid kasutada efektiivsemalt
ja kaevandada paremal viisil, seetõttu tuleb tõdeda, et praegune
tegevus võib hävitada inimeste võimalusi kasutada neid varasid
tulevikus.

Millised riskid on seotud intensiivse põlluharimisega?

Maavarade kõrval võib ka teiste loodusressursside kasutami-
sel ilmned piiranguid. Suuremad riskid on seotud põllumaa ja
veega. Põllumaa hulk on maailmas piiratud ning selle hulga suu-
rendamine on äärmiselt keeruline kui mitte võimatu. Intensiivne
põlluharimine muudab pinnase viljatuks, mille tulemuseks on
haritava maa vähenemine ja saagikuse langus, mistõttu ei pruugi
kasvaval elanikkonnal jätkuda piisavalt toitu. Ajaloos on juhtu-
nud korduvalt, et inimesed on oma tegevusega keskkonda oluli-
selt muutnud, mille tagajärjel on isegi tsivilisatsioonid hävinud.

Millised on Eesti peamised loodusressursid? Millised on Eesti tähtsaimad maavarad?

Inimese majandustegevus mõjutab paratamatult looduskesk-
konda. Üha paremini mõistetakse, et tegutsedes tuleb minimee-
rida mõjusid loodusele ning jälgida, et loodusressursse jätkuks

Kuidas suhtutakse erineva-
tes piirkondades maailma
veevarudesse?

Tulenevalt jäätmeseadusest on Eestis jäätmete liigiti kogumine kohustuslik. Eesti on võtnud eesmärgiks, et alates 2020. aastast tuleb ringlusse võtta vähemalt 50 protsenti kodumajapidamistest pärinevatest paberi-, metalli-, plasti- ja klaasijäätmetest, muudest liigiti kogutud kodumajapidamisest ja muudest allikatest pärinevatest jäätmetest.

Jäätmete sortimise ABC ehk mida ja kuidas sortida saad lugeda keskkonnaministeeriumi kodulehelt.

ka tulevastele põlvedele. Inimese majandustegevus peab olema jätkusuutlik. **Jätkusuutlik loodusressursside kasutamine tähendab seda, et tarbida tuleb kogustes, mis tagavad loodusvarade taastumise, ning võimaluste piires peab kasutama taastuvaid loodusressursse (nt metsa, tuult).**

Taastumatuid loodusressursse tuleb tarbida võimalikult tagasihoidlikult ja teha seda teisi loodusvarasid ja nende tulevase kasutusvõimalusi kahjustamata. Tänapäeva tootmises ja tarbimises on väga olulisel kohal **taaskasutus**. See võimaldab kasutada ressursse loodusele lisasurvet avaldamata ja vähendab taastumatute varude tarvitamist ning saastamist. Looduse saastamine ei hävita üksnes ühte piirkonda, vaid mõjub halvasti inimühiskonnale tervikuna.

Millised loodusressursid on piiratud, millised piiramatud?

Tootmist ei saa olla ilma masinate ja seadmeteta. Neid nimetatakse tihti ka põhivaraks või **füüsiliseks kapitaliks**, et eristada seda rahast ehk **finantskapitalist**. Põhivara alla kuuluvad lisaks masinatele ja seadmetele ka ehitised ning erinevad rajatised, nagu raud- ja maanteed, sidekaablid jm. Viimaseid nimetatakse ka **infrastruktuuriks ehk taristuks**. Masinaid ja seadmeid iseloomustab see, et neid kasutatakse tootmises korduvalt ja pikaaegselt, tehnoloogiad on aga aja jooksul oluliselt muutunud. Üldine tendents on, et uuemad masinad ja seadmed on tootlikumad – nendega saab valmistada varasemast rohkem ja kvaliteetsemaid kaupu. Uute ja tootlikemate seadmetega saavutatakse ajaline võit ning kasutatakse vähem loodusressursse ja tööjõudu.

Oluline tootmisressurss on ka **tööjõud** – inimese oskus **luua teiste tootmissisenditega hüvesid ehk väärtusi**. Tööjõuta poleks võimalik kaupu ja teenuseid luua. See pole

lihtsalt inimese füüsiline jõud, vaid sisaldab ühtlasi mitme-suguseid teadmisi, oskusi ja kogemusi. Tänapäeval on selliste „pehmete” väärtuste roll tootmises oluliselt suurem ning kõik märgid osutavad sellele, et nende tähtsus üksnes kasvab. Tööjõu väärtuste hulka kuuluvad lisaks teadmistele, kuidas ühte või teist toodet toota või seadet kasutada, ka oskused suhelda ja koos töötada.

Ettevõtted peavad muu- seas otsustama, millises ulatuses nad tööjõudu ehk inimressursse oma tootmises kasutavad. Järjest enam kasvab inimeste füüsilise jõu ja tootlikkuse kõrval n-ö „pehmete” väärtuste roll. Arukad ettevõtjad hoolitsevad selle ees, et nende töötajad oleksid motiveeritud ning huvitatud teadmiste pidevast täiendamisest.

Ettevõtlikkus kui tootmisressurss on kogum inimese omadusi, mis võimaldab tootmise käivitada ja elus hoida. Ettevõtlikud inimesed ei karda ebaõnnestuda ja neil on julgust katsetada. Ettevõtlikkus ei pruugi alati kaasa tuua ettevõtte loomist, nii mõnedki ettevõtlikud inimesed realiseerivad end poliitikas, avalikus teenistuses või loometöös. Seega võib ettevõtlikkust vaadelda ka kui isikuomadust, mis hõlmab loovat mõtlemist, julget algatamist, arukat tegutsemist, vastutamist ning hoolivust.

Arutlege, millisest tootmisressursist valitseb Eestis suurim puudus. Milliseid omadusi ja oskusi nõutakse tänapäeva töötajalt?

Ühiskonna majanduslik areng sõltub suuresti sellest, milliseid valikuid majandustegevuses tehakse – kuidas on vastatud kolmele põhiküsimusele (vaata peatükki 3.1.) Eri ühiskondades on tootmine, loodud väärtuste – kaupade ja teenuste – ühiskonnasisene jaotamine ja tarbimine korraldatud erinevalt. Kuidas seda tehakse, sõltub nii sellest, kellele kuuluvad tootmisvahendid, sellest, kes saavad otsustada, kuidas tootmist korraldada, kui ka sellest, kuidas otsustatakse toodetud kaupade ja teenuste tarbimise üle. Käesolevas peatükis vaatleme peamisi majandussüsteeme – naturaali-, käsu- ja turumajandust – ning ka olulisemaid majandusmõtte koolkondi.

Kolm peamist majandussüsteemi

Üldiselt saab majandussüsteemid jagada tavamajanduslikeks, käsumajanduslikeks ja turumajanduslikeks.

Tavamajandus ehk **naturaalmajandus** on inimühiskondades läbi aegade olnud domineeriv majanduskorraldus. Valdavalt on need olnud põllumajanduslikud ühiskonnad, milles suurema osa toodangust tarbivad tootjad ise. Otsuste tegemisel toetutakse kogukonnas või perekonnas levinud tavadele ja harjumustele, sealhulgas ka religioonile, näiteks on mingid tooted mittepühad või pühad ning seega neid ei tarbita ega toodeta. Tavamajanduses toimub kaubavahetus tagasihoidlikus mahus ning tihtipeale **bartertehingutena** ehk kaup kauba vastu vahetusena. Tänapäevaks on tavamajanduslike ühiskondi väga vähe alles jäänud, eelkõige võib neid kohata mõningates arengumaades – näiteks Amazonase džunglites, Aasia või Aafrika maakohtades.

Enno Tammer. Nõukogude aeg ja Eesti inimene. Tammerraamat, 2012.

Meenutage ajalootunnis õpitut, millal valitses Euroopas, sh Eestis naturaalmajandus.

Käsumajanduses teevad suurema osa majanduslikest otsustest ühiskonnas domineerivad jõud. Kõige tuntum käsumajanduse liik on tsentraalne **plaanimajandus**, mis oli veel mõned kümnendid tagasi levinud sotsialistlikes riikides, sh Eestis. Tänapäeval on

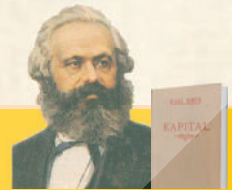
puhtalt plaanimajanduslik Põhja-Korea, väga palju on plaanimajandust Kuubas ja ka Hiinas. Plaanimajandus on tavaliselt seotud mingi ideoloogiaga, 20. sajandil olid nendeks sotsialism ja kommunism. Sotsialistlik plaanimajandus toetus kommunistliku partei juhtkonna arvamusele sellest, mida ühiskonna liikmed vajavad.

20. sajandi sotsialistlikud ja kommunistlikud valitsused tuginesid **Karl Marxi** (1818–1883) ideedele. Marx kirjeldas vastuolusid ühiskonnas ja majandussuhetes, kuid paljusid järeltõlkesid mõjutasid tema poliitilised vaated ja arvamus, et kapitalism peab kokku varisema (ning hiljem meeleheide, et seda ei juhtunud). Ideoloogilise jäikuse üheks põhjuseks oli Marxi veendumus, et oluline osa ühiskonna arengust on ette määratud ja paratamatu. Marksismi praktiliste rakenduste ebaõnnestumine osutab selle suurematele nõrkustele, mis ei arvestanud inimeste käitumist mõjutavate teguritega ja inimekäitumise muutlikkusega. Olles küll põhjalikult uurinud minevikus toimunud murranguid, ei suutnud Marx uskuda kapitalistliku majanduse muutumisse.

Nimetage Karl Marxi majandus- ja ühiskonnateooria põhiseisukohad. Milles Marx eksis? Kuidas on marksism mõjutanud 20. sajandi maailma ajalugu?

Sotsialistlik plaanimajandus toetub ideele, et targalt planeerides on võimalik kasutada ressursse tervele ühiskonnale parimal viisil, tagades nii kõigi ühiskonnaliikmete võrdse heaolu. Selline lähenemine ei arvesta aga inimeste käitumist mõjutavaid tegelikke motivaatoreid ning asjaolu, et inimestel on erinevad soovid ja vajadused. Samuti ignoreerib sotsialistlik plaanimajandus tõsi- asja, et on võimatu leida kõigile sobivat tarbimistaset ja sealjuures tagada tarbimise võrdsust. Tsentraalne plaanimajandus osutus äärmiselt kohmakaks ja aeglaseks ning reaalsuses hoopiski suurendas ühiskondlikku ebavõrdsust. Selline lähenemine ei suutnud kohaneda inimeste vajadustega ning raiskas liiga palju ressursse.

Suurele depressioonile pühendatud monument. 1920–1930. aastatel tabas maailma sügav majanduskriis, mis suurendas rahulolematust ja ebavõrdsust kõikjal maailmas. Majanduskriis tabas ka Eestit. Sotsiaalse turvalisuse puudumine, suur tööpuudus ja vaesus löid soodsa pinnase kommunistlike ja teiste äärmusideede levikule, mis omakorda aitasid kaasa II maailmasõja puhkemisele.

Karl Marx (1818–1883) oli Saksamaalt pärit, aga elas suurema osa oma produktiivsest elust Inglismaal, analüüsides 19. sajandi keskpaiga majandust ning ressursside jaotust. Tema olulisim teos oli „Kapital“.

Selleks, et Eesti tehas saaks midagi uut toota, pidi tihti peale nõusoleku hankima Moskva ministeeriumist. See tähendas, et Eesti tehase direktor pidi veenma Moskva ministeeriumi ametnikku, et uut toodet on kindlasti hädasti vaja. Sealjuures oli vaja asja põhjendada tollele ajale sobilike väidetega („tööraha heaolu parandamine” jmt).

Adam Smith (1723–1790).

Adam Smithi peetakse nüüdisaegse majandusteaduse rajajaks ning klassikalise ja liberaalse majandusmõtte ideoloogiks. Oma töödes näitas ta, kuidas inimese isiklikud huvid ja sellest tulenev ratsionaalsus ning konkurents viivad majandusliku edukuseni.

Arutlege, miks oli sotsialistlik käsumajandus Nõukogude Liidus ebaefektiivne. Millist rolli mängisid teie arvates majandusprobleemid sotsialistliku süsteemi kokkuvarisemisel?

Turumajanduses tehakse tootmist, jaotust ja tarbimist puudutavad otsused turujõudude mõjul ehk toetutakse nõudluse ja pakkumise vastastikusel mõjul kujunevale hinnale. Otsustajateks on kaupade ja teenuste tootjad ning tarbijad. Turumajanduse toimimist ja selle efektiivsust ressursside paigutamise seisukohalt kirjeldas esmakordselt inglise filosoof **Adam Smith** (1723–1790), kes iseloomustas seda protsessi kui nähtamatu käe toimimist. Kui mingi toote järgi on nõudlus, siis leidub alati keegi, kes on valmis seda kaupa tootma. Kui nõudlus kasvab, tõuseb kauba hind ja ergutab teisigi sama kaupa tootma, kuid nõudluse vähenedes kauba hind langeb ning seega muudab ka tootmise vähem ahvatlevaks. Mõne aja jooksul jõuab majandus taas tasakaaluseisu, kus toodetakse just seda kaupa ja sellises koguses, mida tarbijad vajavad.

Segamajandus ehk majandussüsteemid praktikas

Reaalsuses puhast turu- ja käsumajandust ei eksisteeri, vaid ühiskonnad kombineerivad mitmesuguseid otsustus- ja valikuvõtte erineval viisil. Ka naturaalmajanduses on üldjuhul turumajanduslikke elemente, kuigi suhteliselt vähesel määral, ning samamoodi on sealt võimalik leida käsumajanduse ilminguid. **Seega on tänapäeval tegemist segamajandusega, ning olenevalt erinevate otsustusmehhanismide kasutamise ulatusest räägitakse kas sotsialistlikemast või kapitalistlikematest majandustest.**

Reaalsuses on erinevad majandussüsteemid omavahel segunenud – see on segamajandus. Oluliseks saab see, kuidas on majanduse kolmele põhiküsimusele vastatud.

Kapitalismi all mõeldakse turumajandust, kus tootmisvahendid on valdavalt eraomanduses ja toimivad kasumiteenimise nimel. **Vabamajanduslikus** kapitalismis töötab nähtamatu käe mehhanism kõige laiemalt ning riigi roll on tagasihoidlik, piirdues valdavalt majanduslike reeglite kehtestamisega. Sellises süsteemis on riiklikku jõukuse ümberjaotust suhteliselt vähe, mis tähendab, et riigi roll hariduses, tervishoius ja teistes sotsiaalvaldkondades on tagasihoidlik.

Kirjeldage oma sõnadega nähtamatu käe toimimist. Tooge näiteid.

Heaolumajandus on turumajandussüsteem, kus riigi reguleeriv ja ümberjaotav roll on küllaltki oluline, kuid majanduses domineerib siiski erakapital. Sellise majanduse puhul püütakse tagada ühiskonnas ühtlast heaolu, mistõttu **jaotatakse tulusid olulisel määral ümber**. Samuti tegeletakse ulatuslikult majandustegevuse kõrvalmõjude pehmendamisega, kuid sealjuures **püütakse turumajanduslikku paindlikkust võimalikult suures ulatuses säilitada** ehk mitte sekkuda tootmismahdade ja hindade kujunemisse. Heaolumajandust nimetatakse tihti peale ka sotsiaalseks turumajanduseks ning klassikalisteks näideteks on mitmed Euroopa riigid – Rootsi, Soome, Saksamaa ja Prantsusmaa. Kuid isegi see loetelu osutab, et heaolumajandus võib olla üpriski eripalgeline.

Adam Smith. Uurimus riikide rikkuse iseloomust ja põhjustest. Ilmamaa, 2005.

Heaolumajanduslik ideoloogia tekkis pärast II maailmasõda ning selle eesmärgiks oli vältida majandusjõu liigset kontsentreerumist ja ebavõrdsust ühiskonnas. Heaolumajandust ohustavad samasugused probleemid nagu plaanimajandustki – väga keeruline on hinnata, millisel määral peaks riik sekkuma majandusotsustesse, kahjustamata selle efektiivset toimimist. Erinevad riigid rakendavad heaolumajanduse põhimõtteid erinevalt, samuti on aja jooksul toimunud muutusi. Näiteks rakendas Rootsi varasemalt üpriski laialt heaolumajanduse põhimõtteid, kuid kaasnenud ebaefektiivsus on tinginud selle, et Rootsi majanduses on viimase kümnendi jooksul riigi roll oluliselt vähenenud.

Järjest enam räägitakse **riigikapitalismist**. See on majanduskord, kus üldjuhul toimib kapitalistlik korraldus, kuid riigiettevõtteid domineerivad olulisemates (või kõigis) majandussektorites ning riigil on otsene või kaudne kontroll ettevõtete otsuste üle. Näiteks võib riik määrata, millised on laenuintressid ja millised ettevõtteid võivad üldse laenu saada. Riigikapitalismist saab rääkida mitmete endiste plaanimajanduslike riikide puhul, näiteks Hiina, aga ka Venemaa.

	Anglo-ameerika tüüpi majandus	Heaolumajandus	Riigikapitalism
Tootmisvahendite omandus	Eraisikud, väga vähesel määral riik	Eraisikud, vähesel määral riik	Riik: olulisemad suurettevõtted; eraisikud: väike- ja keskmise suurusega ettevõtteid
Tootmisotsuste tegija	Eraettevõtteid, riik on kehtestanud reeglid	Eraettevõtteid, riik on kehtestanud reeglid	Olulisemad otsused teeb riik, ettevõtete otsustused on piiratud
Tulude ümberjaotus	Mõõdukas, olulises osas vabatahtlik	Suhteliselt ulatuslik	Suhteliselt ulatuslik
Tarbimisotsuste tegijad	Eraisikud	Eraisikud	Eraisikud, ettevõtete poolne pakkumine võib olla piiratud
Riigi roll majanduses	Väga väike	Väike kuni mõõdukas	Domineeriv
Ressursside paigutuse efektiivsus	Väga kõrge	Kõrge	Madal kuni mõõdukas, ebaühtlane
Probleemid	Kõrvalmõjud, ebavõrdsus, ühishuvide alahindamine	Ebaefektiivsem, riigile kulukas, pärsib erahuvi	Ebaefektiivne ressursipaigutus, ebavõrdne kohtlemine, korruptsioon, suvalisus ja juhuslikkus otsustamisel, ebakindlus
Tugevused	Kiire reageerimine nõudluse muutustele, ressursside efektiivne paigutus	Küllaltki kiire reageerimine nõudluse muutustele, ressursside üldjuhul efektiivne paigutus	Ressursside mobiliseerimise võimalused vajadusel suured, sest riigil on võimalus kiiresti sekkuda majandusse
Riigid	USA, Suurbritannia	Rootsi, Saksamaa, Prantsusmaa	Hiina, Venemaa

Erinevad turumajanduslikud süsteemid.
Arutlege, kuhu kuulub selle tabeli põhjal Eesti majandus.

Turumajandus ehk kapitalism tõestas end 20. sajandi majandusvõistluses sotsialismiga. Samas vaieldi ja vaieldakse ka praegu selle üle, milline peaks kapitalism olema ning kuidas turumajandus täpsemalt toimima. Eelkõige on küsimus olnud selles, kas riik peaks sekkuma majandusse, ning kui peaks, siis mil viisil ja määral.

Majandusvabaduse indeks (*Index of Economic Freedom*)

Analüüsid on tõestanud, et majanduslikult vabamate riikide majandus areneb edukamalt. Alates 1995. aastast on The Wall Street Journal ja The Heritage Foundation avaldanud majandusvabaduse indeksit, mis kajastab kümmet vabadust 185 riigis. Kümme vabadust on jaotatud neljaks:

- seaduslikkus (omandiõigus, vabadus korruptsioonist),
- valitsuse roll (fiskaalne vabadus, valitsuskulutused),
- regulatiivne efektiivsus (ettevõtlusvabadus, töövabadus, rahavabadus),
- turgude avatus (kaubandusvabadus, investeringute vabadus ja finantsvabadus).

2019. aasta indeksi põhjal oli Eesti 15. kohal. Esiviisiku moodustasid Hong Kong, Singapur, Uus-Meremaa, Šveits ja Austraalia.

Uurige The Heritage Foundationi kodulehte www.heritage.org/index/. Missugune on olnud Eesti koht majandusvabaduse pingereas viimase viie aasta jooksul? Võrrelge Eesti näitajaid naaberriikide omadega. Arutlege, miks on osa Eestist kõrgema elatustase-mega riike pingereas meist tagapool?

Majandusliku vabaduse määr

- 100–80 – vaba
- 79,9–70 – enamjaolt vaba
- 69,9–60 – mõõdukalt vaba
- 59,9–50 – enamjaolt mitte vaba
- 49,9–0 – repressseeritud

Euroopa riikide võrdlus majandusvabaduse indeksi alusel (Heritage Foundation, 2019).

Olulisemad majandusmõtte koolkonnad

Turumajanduse toimimist on analüüsinud mitmed majandusfilosoofid ning nende põhjal saab rääkida erinevatest majandusmõtte koolkondadest, mida üldiselt võib jagada kaheks: **liberaalseks** ehk **klassikaliseks** ning **keinsistlikuks** vooluks. Esimene väärtustab eraomandust ja eraisiku otsustusvabadust, teine leiab, et riigi roll majandusarengu juhtimisel peaks olema suurem (aga mitte domineeriv).

Liberaalne majandusmõte toetub Adam Smithi teooria edasiarendustele ning selle alla kuulub mitmeid koolkondi. Kõik liberaalsed koolkonnad lähtuvad mõttest, et kõige paremad ja efektiivsemad majandustulemused saavutatakse

Vabamajanduslikus kapitalismis töötab nähtamatu käe mehanism. Kui mingi toote järgi on nõudlust, siis leidub alati keegi, kes on valmis seda kaupa tootma.

ühiskonna jaoks siis, kui võimalikult palju otsuseid teevad üksikindiviidid. Seega peaks riigi roll olema minimaalne, et vältida olulisi turuhälbeid. Liberaalne majandusmõte toetab tingimusteta eraomandit ja turumajandust. Üheks liberaalse majandusmõtte edasiarenduseks oli neoklassikaline koolkond, mille olulisemaks esindajaks on Alfred Marshall (1842–1924). Nemad eeldavad, et majanduslikud otsused tehakse **majanduslikule ratsionalismile** tuginedes. Selle koolkonna puhul on mitmeid olulisi lihtsustusi, mis praktilises elus ei eksisteeri